

HET GLOSSARIUM TREVIRENSE

HET **P.G.J. van Sterkenburg**
GLOSSARIUM
TREVIRENSE

Codex 1125/2059 Stadtbibliothek Trier

SCRIPTUM

INHOUD

Woord vooraf	7
--------------	---

DE CODEX

Identificatie en beschrijving van de codex	8
--	---

Beschrijving van het Latijns-Middelnederlands glossarium	9
--	---

Het schrift	10
-------------	----

De alfabetisering	11
-------------------	----

Correcties	11
------------	----

Leesbaarheid	11
--------------	----

Rubricatie	12
------------	----

Afkortingen	12
-------------	----

Custoden	13
----------	----

Interpunctie	13
--------------	----

Grammaticalia	13
---------------	----

De omschrijvingen	13
-------------------	----

DE LEXICOLOGISCHE TRADITIE VAN DE WOORDENLIJST

De compilerator c.q. kopiist	19
------------------------------	----

DE TAAL VAN DE WOORDENLIJST

Spellings- en klankverschijnselen	22
-----------------------------------	----

De varianten van de Middelnederlandse korte <i>ǣ</i>	22
--	----

De varianten van de Middelnederlandse korte <i>ě</i>	23
--	----

De varianten van de Middelnederlandse korte <i>ī</i>	24
--	----

De varianten van de Middelnederlandse korte <i>ō</i>	24
--	----

De varianten van de Middelnederlandse korte <i>ū</i>	25
--	----

De varianten van de Middelnederlandse <i>â</i> en <i>ā</i>	26
--	----

De varianten van de Middelnederlandse zachtlange <i>ē</i> en scherplange <i>ê</i>	27
---	----

De varianten van de Middelnederlandse <i>î</i>	28
--	----

De varianten van de in het Middelnederlands samengevallen lange <i>ō</i> en <i>ô</i>	28
--	----

De varianten van de Middelnederlandse <i>ū</i>	29
--	----

De varianten van de Middelnederlandse <i>au</i>	30
---	----

De varianten van de Middelnederlandse <i>oe</i>	30
---	----

De varianten van de Middelnederlandse <i>eu</i>	31
---	----

De varianten van de Middelnederlandse <i>ei</i>	31
---	----

De varianten van de Middelnederlandse <i>ie</i>	32
---	----

De varianten van de Middelnederlandse <i>ou</i>	32
---	----

De varianten van de Middelnederlandse kleurloze vocaal, de <i>sjwa</i>	33
--	----

Het consonantisme	34
mb in plaats van mm	34
Syncope	34
Relicten van de Uerdingerlinie	34
Procope en deletie van h	34
Prothesis van h	35
De Middelnederlandse ft en cht	35
Deletie van t	35
Epenthese	36
Prothetische t	36
Metathesis	36
Woordvorming	37
De prefixen er- en -or	37
Het verkleinsuffix -kiin	37
Het suffix -igge	37
Het suffix -erse	37
Het suffix -nesse naast -nisse	37
Het s-suffix in werkwoorden en zelfstandige naamwoorden	37
Het suffix -de in plaats van -te	37
Het suffix -tig, -teg	38
Het suffix -ig, -eg	38
Verbuiging en vervoeging	39
Monosyllabische naamwoorden op -e	39
Het werkwoord zeggen	39
Conclusie naar aanleiding van klank- en spellingsverschijnselen en morfologische en grammaticale zaken	41
De woordenschat	43
Inleiding	43
Regionaal gekleurde woorden	46
Schematisch overzicht regionale verspreiding van de besproken woorden	143
Conclusie over de woordenschat	145
Besluit	147
Bibliografie	149
TRANSLITERATIE	156
FILOLOGISCH EN ANDER COMMENTAAR	227
ALFABETISCHE INDEX MIDDELNEDERLANDSE WOORDEN	279

WOORD VOORAF

In de jaren zestig en zeventig van de vorige eeuw waren middeleeuwse glossaria het object van mijn onderzoek. Van twee ervan, het *Glossarium Harlemense* en het *Glossarium Bernense* bezorgde ik een uitgave. Een derde, het zogenaamde *Glossarium Trevirensense*, had ik al wel in mijn vergelijkend onderzoek van die drie glossaria betrokken, maar voor een editie bestonden alleen plannen, plannen die steeds naar de achtergrond werden geschoven omdat organisatorische zaken van de Stichting Instituut voor Nederlandse Lexicologie (INL), mijn werkgever, de hoogste prioriteit vergden. En daarna waren er telkens weer andere zaken en uitdagingen die om voorrang schreeuwden.

Nee, het lot was *Trevirensense* ook vanuit historisch perspectief niet gunstig gezind. Wel was August Heinrich von Fallersleben (1798–1874) voor zover wij konden nagaan de eerste, die berichtte over het bestaan van de codex waarin het *Glossarium* voorkwam. Hij publiceerde een excerpt ervan in zijn *Horae Belgicae*. En de grote negentiende-eeuwse kenner van onze glossaria, F. Buitenrust Hetteema (1862–1922), berichtte erudiet over het bestaan ervan, maar heeft de codex nooit gezien, laat staan in handen gehad. Ook Jacob Verdam (1845–1919) heeft voor zijn *Middelnederlandsch Woordenboek (MNW)* slechts gebruik gemaakt van het excerpt van Hoffmann von Fallersleben.

Het is de Zweedse Germanist Erik Gustaf Theodor Rooth (1889–1986) die in de *Niederdeutsche Mitteilungen* 16–21, 1960–1965, onder de titel ‘Mittelniederländische Wortstudien’ een lans gebroken heeft voor *Trevirensense*, het volle licht heeft laten schijnen op de woordenschat ervan en in iets mindere mate op de klankverschijnselen die er eigen aan zijn. Die woordstudies zijn vooral etymologisch geïnspireerd. Van een codicologische beschrijving van het handschrift en van een teksteditie is het bij hem niet gekomen. Wel zijn het zijn artikelen die mij reeds bij de voorbereidingen voor mijn proefschrift inspireerden om een volledig afschrift van *Trevirensense* te maken en dat te digitaliseren zodat er alfabetische en retrograde indices gemaakt konden worden.

Eerst in 2017, tien jaar na mijn emeritaat, besloot ik de translitteratie uit begin jaren zeventig opnieuw ter hand te nemen, naar Trier te reizen om de codex ter plaatse te raadplegen en de slecht leesbare plaatsen ervan te verifiëren en tot een oplossing te brengen. Toen ook besloot ik om staande op de schouders van Erik Rooth, een editie te maken met veel aandacht voor de codicologische eigenschappen van de tekst, voor de lexicologische traditie waartoe *Trevirensense* behoort en voor de taalgeografische en filologische verschijnselen ervan. Dat alles om eventueel meer te weten te komen over de vervaardiger en over diens taal, maar ook om de rijkdom van onze taal en cultuur te laten zien in de eerste helft van de veertiende-eeuwse, magische middeleeuwen. Het was dat besluit dat de speelse opmaat betekende voor het doel van deze studie.

Een facsimile van het handschrift kon ik voor de editie achterwege laten omdat de Stadtbibliothek van Trier, de eigenaar, het *Glossarium* heeft gedigitaliseerd en op de eigen website heeft gezet, zodat het door elke belangstellende geraadpleegd kan worden.

De coronapandemie is er debet aan dat het onderzoek eerst twee jaar later dan beoogd, kon worden afgerond. Die afronding was bovendien slechts mogelijk door het beroep dat ik op velen mocht doen. Ik noem daarbij professor Michael Embach, Bibliotheksdirector der Wissenschaftlichen Bibliothek der Stadt Trier, Frieda Steurs, directeur van het Instituut voor de Nederlandse Taal te Leiden, Jos Biemans, Job van Doeselaar, Albert Hoffstädt, Ruurd Halbertsma, Tanneke Schoonheim †, Veronique de Tier, Koen Mertens, Rob van Strien, Paulette Tacx en Karin van Weerlee. Schaamteloos heb ik gebruik gemaakt van hun expertise, maar het spreekt vanzelf dat alleen ondergetekende verantwoordelijk is voor iedere afgedrukte letter in wat volgt.

Oegstgeest, Epifanie 2023
Piet van Sterkenburg

DE CODEX

IDENTIFICATIE EN BESCHRIJVING VAN DE CODEX

Onder de nog overgeleverde handschriften van de middeleeuwse bibliotheek van het klooster Sint Matthias te Trier, een abdij van de benedictijnen, bevindt zich in de Stadtbibliothek in Trier codex 1125/ 2059. A. Becker beschreef hem in *Die deutschen Handschriften der Stadtbibliothek zu Trier* (1911: 149). Een vroegere signatuur van de codex is: handschrift 32.

De codex in octavo dateert uit het midden van de veertiende eeuw.

Voorkant van codex 1125/2059

Hij wordt gesloten met een ruggengesep, die net als een deel van de boekband gemoderniseerd is. Hoe het klooster Sint Matthias in het bezit van deze codex is gekomen, is onbekend.

De codex is gedigitaliseerd en is te raadplegen via de volgende link: www.stmatthias.uni-trier.de. (Vul rechts in het vlak met vergrootglas 1125/2059 in. Dan verschijnt: Suchergebisse Kodex. Klik op het v-teken rechts achter Stadtbibliothek. Dan zien we de beschrijving van het handschrift in de catalogus van Becker. Klik vervolgens op het pictogram rechts naast de beschrijving van Becker).

Het soort codex waartoe 1125/2059 behoort, duiden we op grond van de inhoud ervan aan als een convoluut. Verschillende teksten, alle van ver-

schillende handen, zijn erin samengebracht, zoals we op het schutblad kunnen lezen. Op onderstaande foto zien we welk klooster de eigenaar van het handschrift was en wat erin staat:

Afbeelding van het schutblad van het voorplat

In mijn translitteraties luidt dat:

Codex monasterii sancti Mathei apostoli extra muros treverii ordinis sancti Benedicti in isto libro continent infra scripta primo vocabularius quidam secundum ordinis alphabeti item grecismus ebrardi item alique epistule item Catho

Het schutblad van het voorplat waarop bovenstaande tekst is geschreven, is voorzien van muzikale symbolen die de melodie van een stuk weergeven, van neumen dus.

De tekst onder de noten van deze afbeelding verraadt het geheim van zijn identiteit moeizaam. Het bovenste deel is te fragmentarisch om tot een overtuigende reconstructie te komen. Dat is anders bij het onderste deel. Wij veronderstellen dat daar sprake is van een deel van de paasliturgie, een responsorium, en lezen:

Angeli: Quem q[ueritis in sepulchro] o christi-
cole. Maria [Jesum Nazaren]um o christicole
Angeli non est hic surrexit sicut predi[xerat ite
nuntiate quia] surrexit de sepulchro venite et
iudete.

Gedraaid schutblad met tekst en neumen

Wij achten het waarschijnlijk dat het hier om een tekst gaat uit Mattheus 28: 2 en lezen het bovenste deel met de nodige onzekerheden als:

[lapi]dem et super eum sedet [et dixit mulieri-
bus] nolite timere scio enim quia crucifixum
queritus iam surrexit venite, et videte locum
ubi positus erat dominus. Angelus Domini locu-
tus est mulieribus, dicens: quem [queritis].

De codex telt 120 perkamenten bladen van 12,5 cm breed en 16 cm hoog en heeft een band die deels van hout en deels van varkensleer is.

Blad 1 recto tot en met 2 recto is een Latijns-Middelfranse woordenlijst die begint met [Ab]bas abbes, abatissa abesse, abacia abeie en eindigt met anas anete, alumen aluns. Wat de lokalisering betreft, concludeert Holmér (1964: 103): « En nous fondant sur ces observations, nous osons donc localiser le dialecte de notre fragment dans la région limitrophe du Nord-Est de la France et de la Belgique ».

Op blad 1 recto staat in een moderne hand geschreven: Il. Glossarium lat.-gall et lat.-theot. Daaronder in het Latijn: *Illic ad inceptum sancta*

maria meis gevolgd door bijna twee centimeter bruinrode inkt wat erop kan wijzen dat tekst weggekrabd of op zijn minst onzichtbaar en onleesbaar is gemaakt. Hoe die Latijnse inscriptie vertaald moet worden, is onzeker. Wij kiezen voor de volgende lezing: 'Daar Santa Maria Meis aan het begin stond'. Santa Maria Meis was een cisterciënzerklooster in Armenteira in de provincie Pontevedra in het Spaanse Gallicië. We zouden het bovenschrijf met grote voorzichtigheid uit kunnen leggen als: 'het klooster Santa Maria Meis stond aan het begin van dit Latijns-Frans glossarium'. Als deze hypothese juist is, rijzen er vele vragen, zoals: Was er een monnik uit Noord-Frankrijk in dat Spaanse klooster, kreeg hij opdracht van zijn abt of prior om een Latijns-Frans glossarium samen te stellen? Waartoe diende dat? En waarom is hij na een paar bladzijden gestopt? En waarom begon het volgende Latijns-Middelnederlandse niet vooraan in het alfabet met *a* of *abbas*? Is het Latijns-Franse glossarium per toeval als een onvoltooide in dit convoluut terechtgekomen? Was het een geschenk van een reizende cisterciënzer monnik aan de abt van het benedictijnerklooster Sint Matthias in Trier? Of was het een product van acquisitie en dus van aankoop? Deze vragen en vele andere zijn vragen waarop wij het antwoord schuldig moeten blijven bij gebrek aan voldoende gegevens.

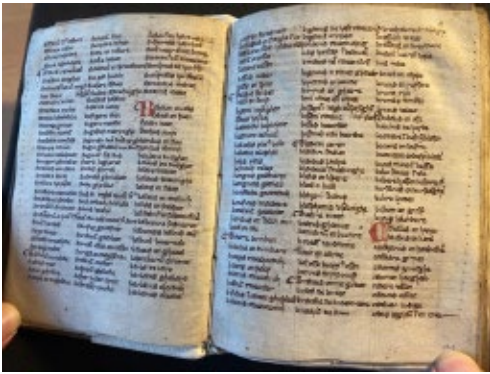

Eerste blad van het Latijns-Franse glossarium

BESCHRIJVING VAN HET LATIJNS-MIDDELNEDERLANDS GLOSSARIUM

Vanaf blad 2 verso begint dan de Latijns-Middelnederlandse woordenlijst met de woorden: *abdico, -cas, -care: vertien, abdere: hiden vel berghen, abdenego: proprium nomen* enz. en hij eindigt op

blad 44 recto met *zelotipus: minnere, zelotipia: onere, zelotes: minnere* enz. *Zona: ghordel* is het laatste woord.

Blad 4 verso en 5 recto van Hs 1125/2059;
niet op ware grootte

De woordenlijst is in drie kolommen geschreven met het Latijnse trefwoord meestal voorop. De perkamenten bladen zijn aan de rand voorzien van piqueres, die gediend hebben om de horizontale lijnen te trekken waarop de woorden geschreven zijn. Waarschijnlijk met een loden stift omdat inktresten ontbreken. Ook zijn verticale lijnen aangebracht om de kolommen zorgvuldig te scheiden.

In iedere kolom staan telkens 31 of 32 Latijnse trefwoorden met hoofdzakelijk hun vertaalequivalent in het Diets. De kopiïst is zeer zuinig omgesprongen met de ruimte die hij tot zijn beschikking had. Dat blijkt niet alleen uit zijn gebruik van afkortingen, maar ook uit het uitvullen van regels die na het Dietse vertaalequivalent nog wat wit over hadden. Vaak ook vult hij die regels op met een volgend trefwoord. Dat zien we bijvoorbeeld bij: *canor: zanc; canorus: ludende; clerus: paepschap; clericus: cleric; potior: betere; potissimus alrebest.*

Daar staat tegenover dat hij voor een verklaring van een Latijns woord, in weerwil van zijn zuinigheid met wit, ook gemakkelijk twee regels gebuikt. Dat is bijvoorbeeld het geval bij *agonizare: worstelen vel in extremitate iacere; decurio: X riddere hebende onder hem; flegmaticus: in quo habundat talis humor.*

Het allerzuinigst is hij, waar hij het wit van een voorafgaand of volgend trefwoord gebruikt om een deel van een wat langere verklaring te geven. Voorbeelden daarvan zijn: *cerastes: slanghe ghehornt, hornt* staat op de regel erboven; hetzelfde geldt voor *collidere: tegader stoten, stoten* is achter *collocatie* geschreven in de regel erboven en voor *olivetum: daer die boem wast: wast* staat op de regel erboven achter *olere: rieken*. Op de regel eronder is dat het geval bij *attaminatus, -ta, -tum: ontginninghe* waar *ginninghe* op de regel eronder achter *ater: swert* is geschreven. Bij *delator* en *delatio* lopen de verklaringen zo diep in de naastgelegen kolom dat de kopiïst met een soort traplijntje aangeeft wat bij elkaar hoort.

Het schrift

Het schrift is geen van de hoofdtypen van laat-middeleeuws boekschrift, zoals G.I. Lieftinck die van elkaar onderscheidde (Textualis, Cursiva en Hybrida of ooit, ook bij Albert Gruys: Bastarda). De staande of lange-*s* steekt frequent uit onder de schrijflijn, wat bij een theoretisch zuivere textualis 'niet mag' of 'niet hoort'. Bovendien, wanneer deze letter wel op de regel staat, zou hij een voetje moeten hebben, wat hier lang niet altijd het geval is. Wij schreven 'theoretisch zuiver', want een middeleeuwse kopiïst was zich uiteraard niet bewust van de etiketten die wij aan schrift hebben toegekend, hij (m/v) deed zijn werk zoals hij gewend was (schriftelijke mededeling van Jos Biemans).

Onze kopiïst was een ervaren schrijver, kende zijn Latijnse en daarvan afgeleide Middelnederlandse abbreviaturen, maar was vanuit modern standpunt geredeneerd niet erg vormvast. Van diverse letters produceerde hij verschillende vormen. Naast de al genoemde staande-*s*, die voorkomt op en doorlopend onder de regel, schreef hij nu eens een open kopjes-*a*, dan weer een gesloten kopjes-*a*. Zo is in *adorare* de eerste *a* gesloten, maar de tweede is open; de *a* in *anebeden* is gesloten. Ook zijn *g*'s variëren, bijvoorbeeld in de meer spitse, dan wel ronde lussen onder de schrijflijn.

Zoals zo vaak is het begin van een handschrift niet representatief voor (veel van) de rest. We zien aanvankelijk naast lusloze stokletters ook af en toe een *b* en vooral een *l* met een lus. We noemen alleen *abdere: berghen, aberrare: verdolen, abortivum: verwerpelinc*. Elders zien we die lussen niet meer, terwijl ook de open kopjes-*a* niet meer lijkt voor te komen.

Als we dat waarschijnlijk niet-representatieve begin min of meer negeren en een algemene typering van het schrift zouden moeten geven, moeten we constateren dat het een mengvorm is. Daarvoor bood Gumbert (1988: 31–32) ons de helpende hand. Uitgaande van zijn niet-historische nomenclatuur zouden wij het schrift van de kopiïst als 'overwegend T/K-schrift' willen bestempelen: de T verwijst naar Lieftincks textualis, de K naar Karolingisch schrift (waarin de staande *s* geen voetje heeft en vaak door de schrijflijn heen gaat).

Het schrift stelt ons ook in staat om een meer precieze datering ervan te geven, dan alleen 'veertiende-eeuws'. Nog steeds volgens Biemans (1997: 186–195) wijzen enkele schriftkenmerken naar de eerste helft van de veertiende eeuw en hij sluit desgevraagd niet uit dat het schrift mogelijk

dateert uit het tweede kwart ervan. Daarvoor wijst hij zonder uitputtend te zijn op de tong-*e*, de genoemde open kopjes-*a* en de vaak nog scherpe lus aan de *g*.

Onze woordenlijst is door één hand geschreven, maar wel door een andere hand, dan die van de Latijns-Franse lijst van de eerste bladen. Toch twijfelen we op een paar plaatsen. Tussen *calculare* en *calculator* staat iets geschreven in een andere hand: *calculus: id est parvus lapis*. Naast *flecta* en *flare* is eveneens een tekst van een andere hand waar te nemen. Als tweede woord lezen wij daar *pinen*.

Op bladzijde 21r staat boven kolom 21rb een tekst die van onze kopiist kan zijn, maar zeker is dat niet. Voorlopig lezen wij *insatiabilis per unum p*. Zeker van een andere hand is bij *tempestive* de toevoeging *titlike*. Hetzelfde geldt voor *superstitio* en *superstitiosus*, *turgidus: drintende humidus*, waarbij *humidus* ook met andere inkt geschreven lijkt te zijn.

De alfabetisering

Over het algemeen volgen de letters of syllaben elkaar op in de alfabetische volgorde zoals wij die kennen. Daar tussen vinden we ingelaste woorden die een kleine (vaak etymologische) groep kunnen inzetten. Voorbeelden: tussen *crema* en *crepido* staat het groepje *creare, creatio, creatura, creteus, creator* en tussen *famelicus* en *familia: famulari, famulus, famulatus*. Misschien is dat te danken aan een kopiist die conceptueel of systematisch is ingesteld (De Man en Van Sterkenburg 1977: 46–48).

Correcties

Er is in *Trevirensis* zeker geen sprake van een oerwoud van correcties. Een enkele keer lijkt het erop dat een corrector verbeteringen of aanvullingen heeft aangebracht. Correcties zien we bij *mansuescere, murmorare, ostentare, pernox, superstitio, superstitiosus* en *uterus*. Het betreft overigens meestal verschrijvingen die verbeterd worden door de juiste letter boven de foutieve te schrijven. Dat is het geval bij het trefwoord *abusive*, dat als vertaalequivalent *onghenoechlijke* kreeg, maar waar de samensteller van *Trevirensis* boven de *n* van *-ghen-* een *v* schreef. Hetzelfde gebeurt bij *agilis: beroeclich* dat met een *r* boven de *c* verbeterd is in *beroerlich* en bij *exsequi: wdoen* waar onder de *w* met twee pintjes is aangegeven dat er iets gecorrigeerd moet worden. Boven die letter staat dan de goede lezing *uut*. Een ander soort verbetering zien we bij *accersire* waar de compila-

tor aangeeft dat *accire* boven *accersitus* moet staan. Pas op die plaats is de betekenis van beide Latijnse woorden gelijk en is *idem* bij *accire* terecht. Hetzelfde gebeurt bij *accitus* dat geen vertaling heeft, maar wel op *accersitus* moet volgen.

Na *sanguisuga* staan twee horizontale streepjes die corresponderen met de twee streepjes bij *saries* dat onder het laatste woord van kolom 36ra is geschreven. Ze staan er waarschijnlijk om aan te geven dat het daar moet worden tussengevoegd.

Leesbaarheid

In het algemeen is de tekst goed leesbaar. Moeilijkheden zijn er daar waar het perkament te vette plekken vertoont. Dat is goed zichtbaar bij *delectat* tot *deliberare* (10rb) en van *describere* tot *desecare* (10vc). Daar zien we dat onze scribent om de vlek heen schrijft. Slecht leesbaar is in kolom 17rb het deel van *gemere* tot *gena*. Ook van *logycus* tot *logos* (24 rb) is het perkament dun, ja zelfs doorschijnend. Zo ook van *pabulum* (29rc) tot en met *patefacere* (29rc). En van *pastinare* (29rc) tot *patefacere* (29rc) zien we zelfs dat een scheur in het perkament genaaid is waardoor het begin van de Latijnse trefwoorden ongeveer een centimeter meer naar rechts inspringt, maar dat hindert zeker de leesbaarheid niet. Verreweg het moeilijkst was de lezing van *sexagesi[mus]: [tsestich]te* en *sexcenti: zes[hondert]* (37rc). Daar moesten we onze toevlucht nemen tot een reconstructie. Vandaar de vierkante haken, ook wel bijbelhaken genoemd.

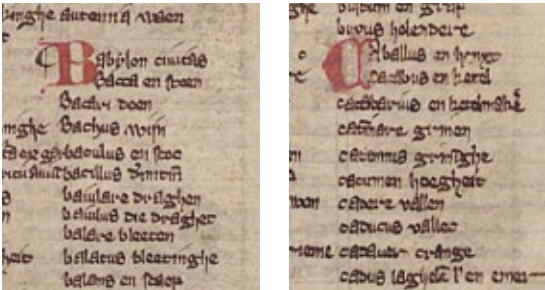
Oplosbare verrassingen waren er ook daar, waar er zich gaatjes in het perkament bevinden. Dat is onder andere het geval naast *deprecari: bidden* (10vb), waar de letters van het volgende blad doorkomen. Andere plaatsen waar zich gaten of gaatjes bevinden, treffen we onder meer naast *dietare* (11rb), *dyplois* (11vb), *discubitus* (11vb), *enormis* (13rb) en *evitare* (13vb). Het is natuurlijk niet de bedoeling hier alle gaten en gaatjes te vermelden. Soms zijn die gaten overigens zeer verraderlijk omdat men op een foto lang niet altijd kan zien of een letter eigen is aan een trefwoord, dan wel een letter is van een woord op de volgende bladzijde onder dat gat. Raadpleging van het origineel in de Stadtbibliothek te Trier loste gelukkig bijna alle leesonzekerheden op.

Sporen van een oude foliëring treft men niet aan. Wel heeft men in de rechterbovenhoek van ieder blad (met potlood) een bladnummer aangebracht. Te beginnen bij het *Glossarium Latino-Gallico* met 1 t/m blad 44 dat, zoals we hierboven zagen, eindigt met *zona: ghordel*.

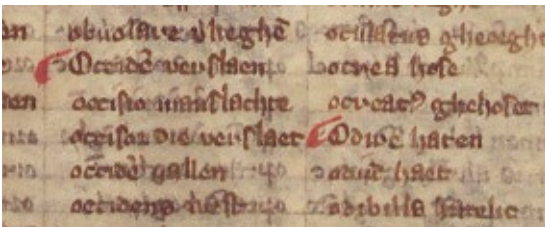
Rubricatie

De tekst bevat gerubriceerde initialen die over een betrekkelijk groot oppervlak rode vlekken hebben veroorzaakt. Daarnaast wordt met een middel-eeuws paragraafteken (¶) aangegeven waar de alfabetische volgorde van de tweede letter van het Latijnse trefwoord verandert. Bovendien gebruikt de samensteller // voor hetzelfde doel. Voor de eerste keer bij *Achate: en steen*, bij *Adamas* en verder. Als de tweede letter van de alfabetisch geordende woorden verandert, krijgt het woord waar dat gebeurt ook een hoofdletter.

Een mooie rubricatie vinden we bij de letters B en C. Zie volgende afbeeldingen.

De letters B en C op bovenstaande afbeelding noemen wij gerubriceerde initialen, voor de andere gerubriceerde letters gebruiken wij de naam lombarde of sierletter. Die lombarden verschijnen in de hele tekst al dan niet rood of zwart gekleurd. Zie afbeelding hieronder.

Rode Lombarden.

Afkortingen

De samensteller van *Trevirensis* gebruikt om economische redenen zowel voor het Latijn als Diets veel afkortingstekens of abbreviaturen. Bij de weergave van het Middelnederlands is zijn systeem wat minder gevarieerd. Alle gebruikte afkortingen zijn traditioneel. Moeilijkheden ondervonden we niet bij het oplossen ervan omdat van de afgekorte woorddelen voluitgeschreven parallel-ven voorkomen. Zonder uitpuittend te zijn, volgt hier een overzicht.

- Streepjes boven een letter of lettercombinatie, de zogenaamde suspensies, komen veelvuldig

voor. Zij staan voor *m*, *me*, *n*, *ne* en *en*: *angere: dwinghen*, *commear: te*zamen*gaen*. Het sterretje geeft aan dat wij voor het maken van de alfabetische index de losse delen verbonden hebben.

- Een soort open *a* geschreven boven twee consonanten lossen wij op als *ar: retractio; crates; draco; dragma; fraternitas*.
- Een soort komma boven of naast een *e* staat voor *-re* of *er: deficere: ghebreken; deicere: wech*werpen; defecare: leren, bescermen; centurio: here van hondert*.
- Een soort komma achter een slot *l* lezen we als *-lis: totalis; temperalis; socialis*.
- Een *l* gevolgd door een superscripte komma lezen we als *-lus: curriculum*.
- De bovengeschreven *i* tussen twee letters lezen we als *-ri: carpere: gripen; peregrinatio; tripliter*.
- Een bovengeschreven *o* lossen wij op als *-ro; solacium: troest; fraternitas: broederscap*.
- De *p* met verticaal doorgestreepte schacht staat voor *per: dispergere; perpendere; peregrintio*.
- De *p* met een boogje of een soort haakje boven de *p* lossen we op als *pre: precordium; premium*.
- De *p* met onderlus staat voor *pro: probleuma; producere*.
- De *p* met bovengeschreven *i* lossen we op met *pri: princeps; privilegium; principium*.
- Ook de letter *q* vertoont meerdere combinaties. Een teken dat op een *a* lijkt, wordt boven de *q* geschreven en opgelost als *qua-: qualisqualis; quadragesimalis; onbequamelike; exequare*.
- Een streepje boven de *q* staat voor *que-: questionare*.
- De *i* boven de *q* staat voor *qui: quisquille*.
- De *o* boven de *q* staat voor *quo: flegma: in quo habundat talis humor*.
- De *r* met een bovengeschreven teken dat op een *a* lijkt, staat voor *ra: calcitrare; cyrographum; crates; fecundus: drachtich*.
- Een soort bovengeschreven *u* lossen wij op als *ur* of *ru: expressio: uitdruckenisse; februarius; murmorare: murmuren*.
- Het teken dat lijkt op een negen staat voor *-us: tintus: accidiosus; textus*.
- Het teken 3, lijkend op een Duitse ring-z, staat voor *-et: talio: die ghevet quaet vor goed*.
- Bijzondere gevallen zijn: *pls: plenus; nn (met punt onder de superscripte n) nomen; scia met suspensie grammatica: scientia; hans met suspensie: habens onder mathematicus*.
- *-to* met suspensie lossen wij op met *-tio: immolatio, impositio, manifestatio, obstinatio*.

Belangrijk hulpmiddel bij het oplossen van abbreviaturen was en is Adriano Cappelli, *Dizionario di abbreviature*. Milaan 1967.

Custoden

Incidenteel maakt de kopiist gebruik van custoden: dat zien we onder kolom 16vc, waar *furiosus: idem* staat en waarmee kolom 17ra begint. Onder *man-tica: male* kolom 24vc vinden we *manifestare* waarmee kolom 25ra begint. Bladzijde 32vc eindigt met *prurire: ioken*. Daaronder staat als *custos psalmus: zalme*, het woord waarmee ook 33ra begint.

Interpunctie

De meest voorkomende letters met een interpunctie zijn: .e. 'est'; l' of gestreepte l: 'vel'; en cijfers bij telwoorden: .1. en .c.

Grammaticalia

Zelfstandige naamwoorden worden opgenomen in de eerste naamval die zij hebben in het Latijn. Hetzelfde geldt voor het bijvoeglijk naamwoord en voor de voornaamwoorden. Het Latijnse werkwoord staat meestal in de onbepaalde wijs. Soms verschijnt het als een gebiedende wijs, zoals in *ecce: sich hier*, soms ook in de eerste persoon enkelvoud van de aantonende wijs. Voorbeelden: *acesco: ic zure; veneo: worde vercocht*. Daar wordt dan soms de uitgang van de tweede persoon enkelvoud en die van de onbepaalde wijs aan toegevoegd. Beide vormen worden van elkaar gescheiden door een punt. Wij lossen die punt op door een koppelteken en we scheiden de vormen met een komma van elkaar. Voorbeelden: *abdico, -as, -are; albo, -as, -are*.

Hetzelfde geldt voor verbuigingen van zelfstandige naamwoorden. Daar vinden we de tweede naamval vooral vermeld als ze tot een verschillende declinatie behoren en verwarring dus mogelijk is. Voorbeelden: *glis, -eris: leem; glis, -tis: clesse; glos, -ris: swagherinne; glos, -cis: en bloeme; glos, -cis: vermoelt hout*.

Bij de bijvoeglijke naamwoorden worden naast de mannelijke vorm de vrouwelijke en onzijdige vormen gegeven. Voorbeelden: *amplus, -a, -um; dubius, -a, -um*.

De omschrijvingen

Grammaticale informatie in de omschrijvingen of definities is in het algemeen zeer beperkt en buiten het bovengenoemde vinden we sporadisch een

aanduiding van de woordsoort, zoals bijvoorbeeld onder de volgende trefwoorden:

<i>albescere</i>	<i>verbum inchoativum</i>
<i>arescere</i>	<i>verbum inchoativum</i>
<i>canonice</i>	<i>adverbium</i>
<i>care</i>	<i>adverbium</i>
<i>equs</i>	<i>recht adiectivum</i>
<i>fedus</i>	<i>adiectivum</i>
<i>sero</i>	<i>spade adverbium, avond nomen</i>
<i>varie</i>	<i>idem adverbium</i>
<i>sero</i>	<i>nomen</i>

Talrijk is wel het grammaticale label *diminutivum* dat we zeker dertig keer aantreffen. Slechts één keer wordt die aanduiding vergezeld van een etymologische toelichting en wel onder het trefwoord *anniculus* met als verklaring *diminutivum de annus*.

Grammaticaal ontspoort de kopiist waar hij een bijvoeglijk naamwoord vertaalt met een zelfstandig naamwoord en omgekeerd. Voorbeelden: *benefactor: goeddadich; beneficus: waledoere; fallax: bedrieghere; incola: wonende; incolatus: woninghe; probrosus: lasterbere; religio: horsam; tortor: ondadidich*.

In de verklaringen maakt de geleerde klerk het zich vaak gemakkelijk door niet voor een Middelnederlandse verklaring van het Latijnse trefwoord te kiezen, maar voor het Latijnse *idem* 'hetzelfde' of *equivocum* dat wij vertalen als 'dito, identiek, net zo, juist als'. Beide verwijzen dan meestal naar het voorafgaande trefwoord. Zo komt *idem* meer dan 230 keer voor. Opvallend daarbij is dat het regelmatig onjuist is in zijn verwijzing. Zo wordt het trefwoord *furiosus* verklaard met *idem*, maar dat *idem* slaat niet op het voorafgaande of volgende trefwoord. Het Latijnse *equivocum* met dezelfde functie als *idem* komt 16 keer voor. Ook daar is de verwijzing niet altijd juist. Zo niet bijvoorbeeld bij *canere: singhen equivocum*. Het *equivocum* daar kan niet verwijzen naar het voorafgaande *canistrum: en corf* of het volgende *canor: sanc*.

Het merendeel van de vertaalequivalenten bestaat uit een of meer Dietse synoniemen, maar ook Latijnse omschrijvingen zijn niet zeldzaam: *creteus: id est primus; crissari: coitus mulierum; coitus: pertinet ad homines; flegma: quidam humor*.

Regelmatig treffen we in plaats van vertaalequivalenten vooral omschrijvingen in het Middelnederlands: *bissextus: en dag overspringhen int iaer; preputium: dar men den vede afsniit; epitafyum: datmen scriift op tgraft; talio: die ghevet quaet vor goed; fronculus: een clive voer thoeft; architectus: meester van ghestichte; lunaticus: ziec*

van der mane; ydiota: doerlec of die niet en kan; infallibilis: dat niet en mach bliven; tenor: daer siin van der scrift.

En dan zijn er natuurlijk de in onze twintigste-eeuwse ogen bijzondere en onjuiste omschrijvingen. We geven slechts een paar voorbeelden. Voor uitleg en commentaar zie men ons *Tekst-kritisch commentaar: bigamia: ontwet; colericus: die dat bloet heft; diverticulum: heimeleke; ethyca: ziecheit; eukaristia: godslichame; fornix: die helle, hoerenhuis; israelita: die gode siet; strangula betekent 'strop', maar wordt vertaald met en cleinen dinc.*

De lijst met onvertaalde trefwoorden is een onderdeel van de adelsbrieven van onze kopiist waarvoor we geen afdoende verklaring hebben. Het betreffende woord kan goed bekend geweest zijn, de docent kon vermoeden dat de student het moest kennen of dat hij het eventueel uit de context moest weten of raden. Dat wil in dit verband zeggen uit de omgeving van de groep. Misschien stelde de compiler de vertaling uit tot hij zekerheid zou hebben, die er niet meer gekomen is. Bepaalde gevallen zullen daarnaast natuurlijk op zijn onvermogen zijn terug te voeren (De Man en Van Sterkenburg 1977: 49).